

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017) I

Šačić, Amra Beća; Džaja, Srećko Mato; Moačanin, Nenad; Husić, Aladin; Radušić, Edin ...

2020-06

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/fcdc1f0d-f805-486a-8cd8-46c31aa6cc16>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Pitanje ustanka 1875–1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti

Edin Radušić

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
radusicedin@yahoo.com

Sažetak: Cilj ovog rada je propitivanje odnosa bosanskohercegovačkih historičara prema postojećim raznovrsnim historijskim izvorima koji donose podatke o uzrocima ustanka 1875–1878, posebno iz perspektive procjene motiva njihovog korištenja. Kao dio istog cilja, procjenjujem da li se, na primjeru definiranja primarnih uzroka ustanka 1875–1878. godine, teži predstaviti nedodirljiva historijska istina ili ponuditi multiperspektivna slika uzroka ustanka. Posebna pažnju posvećujem utjecaju tekstova vodećeg historičara ustanka Milorada Ekmečića, koji je o ustanku pisao u drugoj polovini 20. i na početku 21. stoljeća, na historioografske tokove o ovoj važnoj temi iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Kao primarna ciljna grupa određeni su historičari koji u 21. stoljeću djeluju u institucijama u Bosni i Hercegovini, ali i oni koji su svoje bavljenje fenomenom ustanaka počeli na njenim prostorima a nastavili u Srbiji.

Ključne riječi: historiografija, Bosna i Hercegovina, Hercegovački ustanak 1875–1878, ustanak u Bosni i Hercegovini, uzroci ustanka 1875–1878.

Promjene u tretmanu Istočnog pitanja i razvoj saobraćajne mreže kao generatori umnožavanja vrsta izvora o ustanku

Od sredine devetnaestog stoljeća značajno su umnoženi izvori za izučavanje bosanskohercegovačke historije, posebno za izučavanje važnih događaja kakav je bio ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–78. To povećanje direktno je povezano s dva faktora: tehničkom revolucijom i ulaskom Istočnog pitanja u novu fazu nakon Krimskog rata i Pariskog kongresa 1856. Kao dio paketa, zajedno s Pariskim sporazumom, osmanski sultan Abdul Medžid iste je godine izdao Hati humajun, ferman kojim je načinjen dodatni normativni iskorak u izjednačavanju vjerskih i političkih prava nemuslimanskih i muslimanskih stanovnika Osmanskog carstva. Velike evropske sile, predvođene Velikom Britanijom, Pariskim sporazumom su obećale zaštitu suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, uslovljavajući je obavezom provođenja reformi po zapadnom modelu. U kontekstu odnosa zapadnih hrišćanskih

sila na jednoj strani te muslimanske Osmanske imperije na drugoj, praćenje procesa normativnog i praktičnog izjednačavanja hrišćana s muslimanima u Carstvu postaje glavna tačka ocjene uspjeha ili neuspjeha reformi, kao i ocjene sposobnosti Osmanskog carstva da uđe u red “civiliziranih država”. Bosna i Hercegovina, naseljena hrišćanskim i muslimanskim stanovništvom u gotovo podjednakom omjeru, predstavljala je pogodno područje na kojem su se mogli propitivati uspjesi i neuspjesi datih obećanja i preuzetih obaveza Osmanske države da izjednači hrišćane s muslimanima u njihovim pravima i obavezama. Ova osmanska pokrajina postaje poligon na kojem su se velike sile, istina ne s istim stepenom zainteresiranosti, natjecale za međusobni prestiž. Sve je to, uz od ranije postojeće faktore imperijalnih politika, utjecalo na to da sve velike sile otvore konzulate u Bosni i Hercegovini, zaključno s 1864. godinom. Ove države organizacijski i tehnički unapređuju svoj diplomatsko-konzularni servis, što je u vremenu revolucije u prenosu informacija omogućilo da konzuli i drugi konzularni službenici svih velikih sila šalju veliki broj depeša i izvještaja o Bosni i stanju u njoj, kako bi njihovi pretpostavljeni imali pravovremene informacije o provođenju osmanskih reformi i drugim dešavanjima u ovoj osmanskoj pokrajini. U vremenu ustanka 1875–1878. broj tih depeša i izvještaja višestruko je umnožen u odnosu na prethodno vrijeme.

Pored “državnog” interesovanja raste i interes pojedinaca različitog profila za Bosnu i Hercegovinu. Oni putuju ovom zemljom i ostavljaju putopisne zapise o njoj. Od Krimskog rata (1853–1856) uključuje se javno mnijenje u politiku koju su vodile velike evropske države. U skladu s tim raste interes stanovnika u evropskim državama za goruća svjetska politička pitanja, a novine postaju servis za informiranje svojih čitatelja i o dešavanjima na Istoku. U tom smislu bržem prilivu informacija išla je naruku i praksa vodećih novina da imaju svoje specijalne dopisnike na svjetskim žarištima. Vodeće britanske, austrijske, ruske i druge novine o Istočnoj krizi imaju svoje dopisnike na mjestu događaja, blizu njih i na drugim važnim tačkama gdje stižu izvještaji s ratnog poprišta ili se iznose mišljenja i traže rješenja za krizu.

Pored ovih “novih” izvora strane provincijencije o Bosni postojali su i različiti službeni izvori i štampa koje je iza sebe ostavila Osmanska država, izvjestan broj ljetopisnih djela, kao i štampa iz okruženja, poput *Novosadske zastave* i *Srpskih novina*. I sami ustanici i hrišćanske izbjeglice s ustaničkih područja iza sebe su različitim posredovanjima ostavili svoje viđenje ustanka i njegovih uzroka, čime su još jednom perspektivom obogatili lepezu različitih pogleda na uzroke, ciljeve i tok ustanka. Svi tekstovi (izvori) o Bosni i

Hercegovini iz vremena pred ustanak i tokom njega kreirali su različite slike o ovoj zemlji u najširem smislu, a historičari su tim slikama u dugom vremenskom rasponu bavljenja temom ustanka različito pristupali i poklanjali im različit stepen povjerenja.

U jugoslavenskoj i bosanskohercegovačkoj historiografiji formalno je postojala (dijelom još postoji) stroga podjela historijskih izvora na primarne i sekundarne, pri čemu je najveća vrijednost pridavana arhivskim nepubliciranim izvorima. Međutim, u zavisnosti od sadržaja izvora, postojali su oni kojima se manje ili više vjerovalo, iako su ti korišteni izvori mogli pripadati istoj vrsti ili čak prelaziti iz “niže u višu kategoriju vrijednosti”. Naprimjer, iako su u načelu putopisi definirani kao književno djelo s elementima historijskog izvora, oni putopisi koji su pomagali kreiranju poželjne slike prošlosti prerasli su u prvorazredan historijski izvor. Pri tome treba naglasiti da primarnost izvora zavisi od teme, a ne od vrste, i navedeni postupak ne bi bio sporan ukoliko mu se ne bi pristupalo jednostrano i s favoriziranjem.

Historiografski pregledi radova o ustanku

Prema riječima Milorada Ekmečića “istorijska literatura je prilično bogato nagradila bosanski ustanak 1875–78.”¹ O ustanku u Bosni i Hercegovini branjene su doktorske disertacije, pisani su pojedinačni članci, dijelovi knjiga i knjige u cjelini, organizirani naučni skupovi. Detaljne osvrte na radove posvećene ustanku dalo je više historičara: Milorad Ekmečić u pomenutoj knjizi *Ustanak u Bosni*;² Nusret Šehić i fra Andrija Nikić na velikom međunarodnom skupu o ustanku u BiH i na Balkanu;³ Dušan Berić na naučnom skupu organiziranom povodom stogodišnjice otpora austrougarskoj okupaciji iz 1878. godine;⁴ Ibrahim Tepić usputno na skupu o bosanskohercegovačkoj historiografiji organiziranom 1982. godine,⁵ Dušan Berić u članku *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u jugoslovenskoj istoriografiji*.⁶ Svoje viđenje tendencija bosanskohercegovačke historiografije posljednje dvije decenije 20. stoljeća, na primjerima najpoznatijih sinteza, dao je Ahmed

¹ Ekmečić, 1973: 12.

² *Ibid.*: 11-15.

³ Šehić, 1977; Nikić, 1977.

⁴ Berić, 1979.

⁵ Tepić, 1983.

⁶ Berić, 1988.

Aličić.⁷ Koristan pregled napisanog do 1980-ih o Velikoj istočnoj krizi 1875–1878. ponudili su Jelena Maksin i Anica Lolić.⁸

Fokusirane poglede na historiografske radove posvećene ustanku u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine, u 21. stoljeću ponudili su Bratislav Teinović⁹ i Dragiša Vasić.¹⁰ Dok je Teinović uložio veliki trud u prikupljanju vrijednih podataka o svim autorima i radovima koji su se bavili ovom temom te ih u hronološkom nizu ponudio zainteresiranom čitaocu, Dragiša Vasić je pojednostavljeno, na dosta niskoj razini i s naglašeno negativnom kritikom sagledao rezultate “bošnjačke/muslimanske historiografije o ‘ustanku Srba’ u Hercegovini i Bosni 1875–78. godine”. Magistarski rad mladog historičara Samira Begovića iz 2018, pod naslovom *Odnos jugoslavenske i bosanskohercegovačke historiografije prema pitanju uloge i značaja bosanskih muslimana u Velikoj istočnoj krizi*, komparira osnovne značajke historiografskog naslijeđa i recentne bosanskohercegovačke historiografije u vezi s ustankom.¹¹ Općenitije osvrte na historiografiju o ustanku u BiH 1875–1878. godine dali su autori monografija i drugih obimnijih radova o ustanku, koji su pisali u 21. stoljeću.¹²

Orijentir: Milorad Ekmečić

Analiza selektirane najutjecajnije historiografske literature koja je obrađivala bosanskohercegovački ustanak i šire Istočnu krizu 1875–1878. godine, u cjelini ili djelimično, pokazuje da je glavni pečat u tumačenjima širokog spektra pitanja u vezi s ustankom u domaćoj historiografiji dao Milorad Ekmečić.¹³ On je šezdesetih godina 20. stoljeća od Vase Čubrilovića preuzeo primat glavnog tumača ustanka, a od tada je najviše utjecao na druge historičare koji su se bavili tim tematskim okvirom.

Milorad Ekmečić se dugo bavio ustankom – skoro cijelu drugu polovinu 20. i prvu deceniju 21. stoljeća,¹⁴ postavio normative i obezbijedio sebi ulogu orijentira – i svojim bespogovornim sljedbenicima i onima koji ne podržavaju bezrezervno njegove teze o predominantno socijalno-ekonomskim uzrocima ustanka i, interpretativno, turskom zulumu. Njegovo mišljenje o uzrocima

⁷ Aličić, 2000.

⁸ Maksin i Lolić, 1979.

⁹ Teinović, 2010a.

¹⁰ Vasić, 2016.

¹¹ Begović, 2018.

¹² Rađušić, 2013.

¹³ Vidi presjek Ekmečićeve historiografske aktivnosti do jugoslavenske krize u: Kraljačić, 1988; Ekmečić, 1988.

¹⁴ Ekmečić, 1988: 25-33.

ustanka skoro da je bilo nedodirljivo u razdoblju prije jugoslavenske krize i raspada Jugoslavije.¹⁵

Također, u odnosu na podatke i mišljenja o ustanku Ekmečić je uspio pomjeriti granice koje su unutar tradicionalne historiografije postojale između “primarnih i sekundarnih” izvora. U njegovom pristupu primat je dat izvorima koji su svjedočili o unutrašnjim ustaničkim pogledima na društvo, društvene odnose i društvene suprotnosti u Bosni i Hercegovini kao dijelu Osmanskog carstva s izmiješanim hrišćansko-muslimanskim stanovništvom. Također, isti status su imali i izvori koji su gradili sličnu sliku i slagali se s ustaničkim viđenjem dešavanja u predustaničkoj i ustaničkoj Bosni i Hercegovini: izvori srpske, ruske i dijelom austrijske provenijencije, uključujući tu slavensku i šire evropsku štampu. Istovrsnoj građi druge provenijencije, kao i osmanskoj građi, nije obezbijeđen isti prostor kao onaj ispred spomenutoj.

U vezi s rangiranjem vrijednosti izvora za tumačenje ustanka Ekmečiću ide zasluga potpunog etabliranja stranih putopisaca u jugoslavenski historio-ografski diskurs, poglavito onih koji su kreirali poželjnu sliku odnosa u osmanskoj Bosni 19. stoljeća. To je učinio svojim historioografskim radovima (posebno knjigom *Ustanak u Bosni*), kao i svojim inicijativnim djelovanjem na prevođenju i objavljivanju tih putopisa. U autorskim predgovorima istaknut je njihov značaj u rasvjetljivanju položaja hrišćana pod Turcima¹⁶ na Balkanu i barbarskog karaktera osmanske vlasti. Naprimjer, zanimljiv je Ekmečićev odnos prema Arthuru Evansu, autoru dvije putopisne knjige nastale i objavljene u vremenu Velike istočne krize, kada se rješavala politička i životna sudbina balkanskog i bosanskohercegovačkog stanovništva. Da bi ojačao značaj Evansovih navoda i svjedočanstava, Ekmečić ovog Engleza ne određuje njegovom putopisnom ili novinarskom profesijom, već ističe njegov naučni profil. “Slavni arheolog Artur Evans je napisao knjigu o ustanku, a zatim seriju ‘Ilirskih pisama’ u mančesterskim novinama.”¹⁷ U takvom pristupu Evans više nije jedan od mnogih putopisaca koji su proputovali Bosnom i ostavili počesto oprečna svjedočanstva, već naučnik od kojeg se očekuje da studiozno

¹⁵ Na primjer, vidljiv je njegov snažan utjecaj na Ibrahima Tepića, koji je u svojoj glavnoj knjizi (Tepić, 1988) suštinski istovjetno tumačio osnovne karakteristike ustanka kao i Ekmečić (dominantno socijalno-ekonomski uzroci, ustanci u Hercegovini i Bosni su imali različite osnove). I Hasan Škapur, još jedan od historičara ustanka, u svojim je zaključcima u odnosu na ustanak, iako su podaci koje donosi o dešavanjima u ustanku govorili drugačije, pratio kurs historiografije svog doba i bio pod jakim utjecajem Ekmečićevih tumačenja. To važi i za njegovo glavno djelo *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875–1878.)*, napisano u socijalističkom razdoblju a objavljeno tek 2017 (Škapur, 2017).

¹⁶ Pojmove *Turčin*, *Turci* i slično koristim kako bih prenio snagu izraza autora koji se i na taj način određuju prema Osmanskom carstvu i muslimanskom stanovništvu te države.

¹⁷ Ekmečić, 2008: 289.

istražuje i ispravno zaključuje. Ekmečić je Evansove putopisne navode koristio i za rekonstrukciju i vrednovanje ključnih uzroka ustanka 1875–1878, uključujući i sistemske uzroke za koje bi historičar primarno trebao tražiti podatke u dokumentima državne administracije. Naprimjer, Ekmečić na osnovu Evansovih navoda u putopisima rekonstruira neka od ključnih sistemskih pitanja koja su dovela do ustanka: o porezu desetini općenito, o tome ko uzima u zakup desetinu, o zakonskom pretvaranju poreza desetine u osminu, o licitaciji zakupa desetine. To ne znači da viđenje koje je iznosio Evans nije moglo biti tačno ili djelimično tačno, već je problematično favoriziranje jednog (poželjnog) mišljenja, a takva je literatura u klasifikacijskom smislu primarno pripadala grani književnosti i podložna je “pjesničkoj slobodi”.

Ekmečić je svoje osnovne teze o ustanku definirao u svojoj knjizi *Ustanak u Bosni*,¹⁸ a u tekstovima nastalim pred raspad i poslije raspada Jugoslavije, uključujući i pristupne dopune knjizi o ustanku,¹⁹ otvorenije i nacionalno naglašenije učvršćivao svoje stare teze. U suštini, hrišćanski ustanici su se digli s ciljem rušenja osmanskog političkog i društveno-ekonomskog sistema i dobijanja vlasništva nad zemljom, koja je u bosanskohercegovačkom slučaju u najvećoj mjeri bila u rukama domaćih bosankomuslimanskih posjednika, aga i begova. Treba naglasiti da je u ranijim radovima, posebno u knjizi *Ustanak u Bosni*, u razvojnoj, polemičkoj liniji svoje teze, Ekmečić veoma otvoren, raspravlja sve mogućnosti i sva različita dotadašnja tumačenja uzroka ustanka – ali se na kraju snažno opredjeljuje za socijalno-ekonomski uzrok (zakup desetine) i šire za društveno-ekonomski sistem Osmanskog carstva koje je seljaka i hrišćanina stavilo na donju stepenicu društvenog položaja. Takvo opredjeljenje je ostalim faktorima smanjilo utjecaj, a čitaocu ponudilo jednu “historijsku istinu”. “Oni (uzroci ustanka, primjedba E. R.) se svode na zakup desetine i nemogućnost da seljak izdrži stalni godišnji prirast ovoga zakupa. To je osnova koja je odmah u početku odredila obim ustanka i u njegov okvir uglavnom uvukla gotovo cjelokupno seljaštvo sjeverne Bosne. Zakup desetine pokrenuo je čitav mehanizam socijalnih odnosa na selu i na taj način cijelu pobunu pretvorio u agrarnu revoluciju bosanskog seljaštva. Pored toga, na ustanak utiče nekoliko sporednih političkih faktora, kao što su vijesti o ustanku u Hercegovini, agitacija za ustanak i pokušaj njegovog organizovanja, te prolazi policijskih odreda kroz sela koji prepunoj čaši seljačkog strpljenja dodaju posljednju kap.”²⁰ Ovaj diskurs Ekmečić opuštenije dograđuje u svojim

¹⁸ *Ibid.*, 1973.

¹⁹ *Ibid.*, 1996.

²⁰ *Ibid.*, 1973: 79.

novijim radovima, počevši od knjige *Stvaranje Jugoslavije* do drugog izdanja knjige *Dugo kretanje između klanja i oranja – Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*. Slojevitosti u tumačenju pojava (ovdje uzroka ustanka) ima sve manje, a dodatna sintetiziranja starijih radova u novom balkanskom političkom kontekstu, bez novih istraživanja i proširenja stare izvorne baze, dovela su do pojednostavljenog prezentiranja uzroka ustanka. U cjelini, srpski seljaci se bore za slobodan zemljišni posjed, protiv turskog zuluma, te nacionalnu državu koja će ga štiti. Sam ustanak postaje naglašeno srpski i dio je opće srpske seljačke revolucije, a hrišćanski (srpski) seljak je osnovna progresivna snaga društva koje je politički kontekst nužno usmjerio ka ratovanju kao putu napretka.²¹ U radovima s kraja 20. i početka 21. stoljeća Ekmečić dodatno učvršćuje tezu da je agrarni pokret suština (srpske) nacionalne revolucije.²² Također, Ekmečić se u novijim radovima otvorenije politički angažirao, otvoreno povezujući motive ustanka iz 19. stoljeća s ustaničkim pokretima iz Drugog svjetskog rata i nasiljem u Bosni i Hercegovini s kraja 20. stoljeća.²³ U njima autor otvorenije nastupa i s tezom o vjerskom ratu kao pojavi dugog trajanja, koja jednu od svojih ključnih epizoda ima i u ustanku 1875–1878. godine,²⁴ jer je, prema Ekmečiću, Bosna i Hercegovina ključni prostor koji je definirao sveukupni razvoj Srba.²⁵

Ono što je novo u tumačenju uzroka ustanka u trećem dopunjenom izdanju Ekmečićeve knjige, jesu lagano otškrinuta vrata stranoj, konkretno austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini, kao jednom od uzroka ustanka. U tom smislu autor napominje: “Daleko od toga da bi nas dosadašnja arhivska otkrića

²¹ “Od 1875. do 1878. se odvijala velika revolucija srpskog naroda za ujedinjenje u jedinstvenu nacionalnu državu, ali mu tada nije pošlo za rukom da se na temelju tog ujedinjenja izgradi i prva jugoslovenska zajednica.” Predgovor trećem izdanju (*Ibid.*, 1996: 7). “Ustanci pre i posle 1875. su bili delovi nacionalnog pokreta koji se završio ujedinjenjem jugoslovenske zajednice 1918.” (*Ibid.*: 8)

²² “Verujem da je glavna poruka knjige ne u popunjavanju praznina ranije literature, nego u konačnom sumiranju ubedenja da je agrarni pokret nacionalna revolucija i da neka druga bez njega i ne postoji.” (*Ibid.*: 10) “Osnovna vrednost mog dela Ustanak u Bosni 1875–1878. je u tezi da je neopravdano suprotstavljati agrarnu seljačku revoluciju nacionalnim ciljevima oslobođenja.” (*Ibid.*: 13) “...tajne srpske organizacije nisu pokrenule ustanak” (*Ibid.*: 13) “Ni u jednom mom radu ja njihov (tajnih organizacija, E. R.) učinak nisam poricao, ali sam konsekventno uvek zaključivao da te tajne pripreme nisu uzrok ustanka, nego njegova posledica.” (*Ibid.*: 15)

²³ “Bilo je upadljivo da u ustancima prošlog veka ima mnogo motiva koji su trajali sve do 1945, a bez sumnje su prisutni u građanskom ratu danas.” (*Ibid.*: 11)

²⁴ U Ekmečićevim novijim pristupima Osmanska država i njen društveno-ekonomski sistem postaju predmet oštrije, ideološki naglašenije kritike. “Svi su ovi ustanci praćeni patnjama donjih klasa, koje bi se mogle upoređivati samo sa stanjem civilizacije pre pronalaska pisma. Na prvom mestu su tu migracije stanovništva i bežanje na skrovitije mesto. Tu su i masovna pogubljenja i pljačkanja...” (*Ibid.*, 2008: 278)

²⁵ *Ibid.*, 1995: 1-3.

smela ohrabriti u zaključivanju o mogućim prstima bečke vlade u pokretanju nekog ustanka. Ona je zaista nastojala da oslobodi katolike u turskim pokrajinama, pa taj faktor treba još jednom staviti pod lupu budućih istraživanja.”²⁶

Sljedbenici Ekmečićevog “novog kursa”

Postjugoslavensko razdoblje donijelo je gubljenje kompasa, koji je jugoslavenski historiografski brod, s manje ili više uspjeha, držao na “ispravnom kursu”: promoviranju antiimperijalizma, socijalne pravde i, koliko je to u prikazu epizoda historije bilo moguće, bratstva i jedinstva. Generalno, sada se fokus sa socijalne borbe pomjera ka dokazivanju nacionalne žrtve u borbi za slobodu. Unutar srpske grane jugoslavenske historiografije jugoslavensko postaje sve više srpska stvar. U tom smislu Ekmečić je imao svoje stare i dobio nove sljedbenike. Oni, ni u prezentaciji Ekmečićevih teza, niti istraživački, nisu uspjeli dostići njegov nivo, ali su fokusom na konkretnija pitanja činjenično obogatili poznavanje nekih događaja ili ulogu nekih ličnosti iz ustanka.²⁷ U cjelini su, uz određena odstupanja, doprinijeli učvršćivanju Ekmečićevog diskursa. Od starih sljedbenika posebno vrijedi pomenuti Dušana Berića,²⁸ a novi su Borivoje Milošević²⁹ i dijelom Bratislav Teinović,³⁰ koji su zaposleni i djeluju u naučnim i kulturnim institucijama u Republici Srpskoj (Filozofski Fakultet Banja Luka, Muzej Republike Srpske, Banja Luka). Pomenuti, kao i drugi historičari iz Republike Srpske koji su se doticali ustanka, u tumačenju uzroka ustanka, i pored sitnijih varijacija, uglavnom prate izvornu podlogu Milorada Ekmečića i koriste se literaturom koja je nastajala na “Ekmečićevim” izvorima.

I sam Ekmečić je u svojoj interpretacijski opuštenijoj fazi tumačenja historijskih tema, u metodološkom smislu selektiranjem i obradom pojava dugog trajanja, ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. snažno vezao ne samo za prethodne događaje (“srpsku revoluciju” i druge ustanke balkanskog hrišćanskog seljaštva) već i za one koji se u određenim vremenskim razmacima

²⁶ *Ibid.*, 1996: 17. U unutrašnjem sadržaju knjige koja tumači uzroke ustanka nema promjena u odnosu na ranija izdanja. Ono što je u drugom izdanju na str. 79 (*Ibid.*, 1973) u trećem je na str. 98-99 (*Ibid.*, 1996).

²⁷ Posebno vidi radove Bratislava Teinovića, 2008a; 2008b; 2009; 2010b; 2013; 2018.

²⁸ Berić, 1995; 2000; 2004; 2006.

²⁹ Milošević, 2012; 2016a; 2016b; 2018. Milošević u svojim radovima koristi nacionalno-romantičarsku terminologiju o osmanskoj vlasti u Bosni i Hercegovini: “turski jaram”, “tursko ropstvo” (Milošević, 2016b: 9, 28).

³⁰ Teinović, 2006; 2011.

ponavljaju sve do kraja 20. stoljeća. Štaviše, u njegovom tumačenju ustanak 1875–1878, s drugim sličnim događajima, prije i poslije, pripada jednoj cjelini koja je izraz pobune protiv društveno-ekonomskog sistema nejednakosti i podjele, suštinski ustanovljenog osmanskim (islamskom) državnom idejom i praksom – sistemskom i zloupotrebnom. Tada ustanovljene društvene odnose, koji su u krajnjoj liniji rezultirali podjelom i nepovjerenjem pripadnika različitih vjerskih i nacionalnih grupa, Ekmečić vidi kao historijske osnove podjele i međusobnog nasilja krajem 20. vijeka. Slobodnije tumačeno, oni su prepreka zajedničkom životu u savremenoj Bosni i Hercegovini. Takav pristup je našao plodno tlo među nekim od Ekmečićevih historiografskih sljedbenika, koji su zajedno s institucionalnim nosiocima političkog, naučnog i kulturnog života u Republici Srpskoj učvršćivali vezu između prošlosti (Hercegovačkog ustanka, Nevesinjske puške) i sadašnjosti. Opet slobodnije tumačeno, dokazuje se teza da je savremena bosanskohercegovačka društvena podjela rezultat historijskog naslijeđa, obilježenog neslogom i suprotnostima. U tom duhu, obilježavane su godišnjice početka ustanka i organizirani naučni skupovi i okrugli stolovi historičara i književnika, koji su rezultirali zbornicima radova.

U Zborniku radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878.³¹ svoje viđenje ustanka ponudilo je više historičara i nehistoričara. Uvodni tekst urednika Zbornika Dušana Berića³² nastao je na literaturi i ponekom dokumentu i nije rezultat novih temeljnih istraživanja ni propitivanja, već se doima kao doprinos učvršćivanju već postojeće “historijske istine”, na čijem je učvršćivanju najviše uradio Ekmečić. Berić suštinske uzroke ustanka vidi u socijalno-ekonomskim uzrocima. Konkretnije, to su: “siromaštvo i nejednakost”,³³ “nasilna isključenost hrišćanskih seljaka iz prava posedovanja zemlje”,³⁴ cilj ustanika je oslobađanje od osmanske vlasti, a Nevesinjska puška je centar sveustaničke Jugoistočne Evrope.³⁵ Slobodnije tumačeno, po njemu je ustanak u Bosni i Hercegovini suština svih ustaničkih pokreta na Balkanu.³⁶ I na tom mjestu generalnog suda značaja ustanka, Berić slijedi Ekmečićev primjer. Slično je i s drugim važnim pitanjima vezanim za ustanak. Npr., Berić preuzima Ekmečićevu tezu da je podložnost katolika “vati-kanskom i austrijskom” utjecaju spriječila izbijanje “pravog” ustanka među

³¹ Berić, 2006.

³² *Predgovor*, 15-31.

³³ Berić, 2006: 22.

³⁴ *Ibid.*: 16.

³⁵ Berić Hercegovački ustanak zove “veliki narodni ustanak u Staroj Hercegovini” (*Ibid.*: 30).

³⁶ Up. Ekmečić, 1996.

katolicima u Hercegovini.³⁷ Ustanak pripada Srbima i “majka svih ustanaka” iz doba Velike Istočne krize uzor je budućim ustancima. Toliki im je uzor da ustanak iz 1941. Berić naziva “Drugom Nevesinjskom puškom”, kao i onaj iz 1992. “trećom”.³⁸ Po Beriću, heroizam i duh ustaničke generacije trebale bi da slijede savremene generacije (Sic!).³⁹ U metodološkom smislu Berić prezentira izvorne pokazatelje i ranije historiografske stavove kojima vjeruje i na njima gradi krupne teze, a one koji bi doprinijeli multiperspektivnijoj slici ustanka i njegovih uzroka ne tretira.⁴⁰ Nekoliko drugih historiografskih tekstova prezentiranih u ovom Zborniku pobliže se ne bave uzrocima ustanka, ali su svojim općim pristupom bili na istom kursu kao i tekst Dušana Berića.⁴¹ S druge strane, Đorđe Mikić⁴² izlazi s tezom, a na osnovu napisanog u pismu krajiških ustanika hercegovačkim ustanicima od 24. septembra 1875. godine, o “nemalim vezama ustanika u Krajini i Hercegovini”, što je drugačije od ranije (srpske) historiografije o ustanku (pa i Ekmečićevih tekstova), koja se nije fokusirano bavila tom povezanošću. Teza o snažnoj vezi među navedenim ustaničkim područjima i političkoj povezanosti mogla je donekle naštetiti tezi o naglašeno socijalno-ekonomskim uzrocima ustanka, a ojačati tezu o nacionalno-političkoj osnovi ustanka. U ostalim pitanjima, kao i općim pristupom, Mikić pripada ekmečićevskom historiografskom narativu.

Na međunarodnom naučnom skupu historičara održanom u Gacku⁴³ i Okruglom stolu Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine, održanom u Banja Luci (u organizaciji Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta),⁴⁴ oba u povodu sto četrdeset godina od početka ustanka, a s ciljem obilježavanja “jednog od najvažnijih događaja u novijoj srpskoj istoriji”,⁴⁵ kao glavni tumač uzroka ustanka pojavljuje se Borivoje Milošević. U prvom

³⁷ Berić, 2006: 26-27.

³⁸ *Ibid.*: 15.

³⁹ “Savremeni čitalac voli ovu grandioznu temu – njenu lepotu, njen napola shvaćen značaj, a iznad svega toga osećanje borbe koje je prožimalo ustaničku generaciju. Pokazala je hrabrost koja se retko sreće u analima heroizma i rasvetlila put kojim je trebalo da idu naredne generacije.” (*Ibid.*: 31)

⁴⁰ *Ibid.*: 17.

⁴¹ Savo Skoko ne raspravlja o pitanju uzroka ustanka, samo navodi jednu epizodu koja govori da su u zvaničnom obraćanju nevesinjski knezovi istakli kako su im glavni neprijatelji domaći Turci: “Mi sa našim Turcima mira nećemo, a od cara ne bježimo. Tražimo da nam se s vrata skinu zulumčari.” (Skoko, 2006: 35). Angelika Kos općim duhom teksta odgovara srpskom historiografskom diskursu o ustanku (Kos, 2006), dok se Petar Opačić ne bavi dublje pitanjima uzroka ustanka, ponavljajući dobro poznatu tezu da su “Neposredni povod za hercegovački ustanak bili (su) nepodnošljivi zulumi koje su činili Turci – zakupci poreza i njihovi panduri.” (Opačić, 2006: 85)

⁴² Mikić, 2006.

⁴³ Mastilović i Maksimović, 2016.

⁴⁴ Latinović, 2016.

⁴⁵ Branković i Milošević, 2016: 7.

samo kao autor,⁴⁶ a u drugom i kao jedan od priređivača (koautor predgovora) i kao autor. Milošević u ovim zbornicima uzroke ustanka tumači prema Ekmečićevom obrascu, a njega i citira kada u radu sa skupa u Gacku piše o uzrocima ustanka. Uzroci ustanka su, kako ističe Milošević, visoki porezi, nepravilnosti pri njihovom ubiranju i samovolja lokalnih aga i begova. Socijalni motivi ustanka kasnije će biti zamijenjeni političkim ciljevima nacionalnog oslobođenja.⁴⁷ Kao i Ekmečić, Milošević vjeruje istim izvorima, na primjer putopiscu Evansu.⁴⁸ U dodatnoj argumentaciji koristi izvore koji potvrđuju tezu o osmanskim zloupotrebama kao uzroku ustanka: izvještaje austrijskog konzulata i izjave izbjeglica. U odnosu na glavnu temu rada sa skupa u Gacku, pravoslavnom sveštenstvu u BiH pripisuje veoma važnu ulogu u borbi Srba za nacionalno oslobođenje.⁴⁹ Slaviša M. Vulić u radu *Konzularna misija u Hercegovini 1875. godine*, napisanom na osnovu literature, samo okvirno pominje da su ustanici bili potaknuti “teškim ekonomskim i pravnim položajem”.⁵⁰ Po otvorenijem multiperspektivnom pristupu u zborniku sa skupa u Gacku izdvaja se rad Radovana Subića *Gledston i Velika Istočna kriza (1875–1878)* u kojem je autor na osnovu literature i parlamentarnih bilješki predstavio viđenja uzroka ustanka od strane dvije tada najznačajnije političke ličnosti u Velikoj Britaniji: Vilijama Gledstona i Bendžamina Disraelia.⁵¹ Ostali historiografski tekstovi sa skupa u Gacku nisu se fokusiranije bavili uzrocima ustanka.⁵²

Rad Borivoja Miloševića s okruglog stola u Banja Luci,⁵³ iako se samo malim dijelom direktno bavi ustankom, svojom cjelinom svojevrsna je dodatna argumentacija njegovog viđenja uzroka ustanka predstavljena u gornjim redovima. Težak ekonomski položaj, vjerska i društvena neravnopravnost te najokrutnije tursko nasilje uzroci su srpskog ustanka.⁵⁴ Katolici, iako u istom

⁴⁶ Milošević, 2016a.

⁴⁷ “Hrišćansko seljaštvo nalazilo se između dva žrvnja – pritisnuto visokim porezima i nepravilnostima u njihovom prikupljanju samovoljom lokalnih aga i begova. Učestale zloupotrebe pri zakupu desetine bile su jedan od najvažnijih povoda seljačkim ustancima u XIX vijeku.” (*Ibid.*: 113). “Svjedočanstva o izbijanju ustanka u Bosni 1875. povezuju taj događaj sa prikupljanjem desetine i odbijanjem seljaka da je plate. Ubrzo su socijalni motivi ustanka nestali pred političkim ciljevima nacionalnog oslobođenja.” (*Ibid.*: 123).

⁴⁸ *Ibid.*: 123.

⁴⁹ *Ibid.*: 114.

⁵⁰ Vulić, 2016: 136.

⁵¹ Subić, 2016a: 217. Disraeli je “Tvrđio (je) da je ustanak u Hercegovini i Bosni izazvan stranim uticajem” (Subić, 2016a: 216).

⁵² Maksimović, 2016; Mikavica, 2016.

⁵³ Milošević, 2016b.

⁵⁴ Posebno v. *Ibid.*: 29-31.

položaju, odvraceni su od strane svog svećenstva da ne idu u ustanak, a po analogu iz Rima.⁵⁵ I u ovom radu korišteni su izvori i literatura koji svjedoče jednu perspektivu i potvrđuju sistemsko i nesistemsko nasilje nad hrišćanskim seljačkim porodicama – što je u konačnici vodilo u ustanak. Ostali radovi s ovog okruglog stola nisu se istraživački bavili uzrocima ustanka, već su, uglavnom na osnovu historiografske literature, propitivali ulogu određenih ličnosti u ustanku, sagledavali historiografske rezultate ili percepcije ustanka ili događaja i ličnosti iz ustanka i Istočne krize.⁵⁶ U odnosu na uzroke ustanka, neki autori su usputno spominjali ranije definirane uzroke ustanka, dok se to kod drugih može samo posredno zaključivati. U cjelini, ovaj zbornik nije ponudio drugačije ili multiperspektivnije viđenje uzroka ustanka u odnosu na etablirano Ekmečićevo tumačenje.

Dušan Berić i Borivoje Milošević su i u drugim tekstovima koji tretiraju ustanak u Bosni i Hercegovini ostali principijelni, kako u ocjenama cjeline ustanka (ustanaka), tako isto i u tumačenju njegovih uzroka. Kod Berića se to vidi u njegovim ostalim radovima objavljenim krajem 20. i početkom 21. stoljeća.⁵⁷ Iako se Dušan Berić u knjizi *Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848–1878*.⁵⁸ fokusirano ne bavi uzrocima ustanka 1875. godine, iz cjeline teksta i na osnovu nekih konkretnih mjesta se može zaključiti da on u pogledu tumačenja uzroka ustanka i u ovoj knjizi potpuno slijedi Ekmečića. Ustanak je “veliki narodni pokret”,⁵⁹ Velika istočna kriza je “za podlogu imala srpsko nacionalno pitanje”, a u ustanak je iz Hercegovine “brzo bio proširen na okolne srpske zemlje Bosnu i zapadne delove Stare Srbije”.⁶⁰ Milošević je, slično Beriću, i u novijem radu iz 2018. *Oslobodilački pokreti i ideja južnoslovenskog jedinstva u Bosni i Hercegovini*⁶¹ ostao na istim pozicijama i uglavnom prati Ekmečićevu tezu da je ustanak počeo zbog socijalno-ekonomskog nezadovoljstva, a da su nakon toga prevladali politički motivi nacionalnog oslobođenja.⁶² Rad je nastao bez ozbiljnih istraživanja novih izvora,

⁵⁵ *Ibid.*: 31.

⁵⁶ Branković, 2016; Vasić, 2016; Pilipović, 2016; Urić, 2016; Subić, 2016c; Lužija, 2016; Đuran, 2016; Ožegović, 2016; Milutinović, 2016.

⁵⁷ Berić, 1995; 2007.

⁵⁸ *Ibid.*, 2000.

⁵⁹ *Ibid.*: 227.

⁶⁰ *Ibid.*: 225.

⁶¹ Milošević, 2018.

⁶² “Svjedočanstva o izbijanju ustanka 1875. povezuju taj događaj sa masovnim zloupotrebama pri prikupljanju desetine i odbijanjem seljaka da je plate. Ubrzo su socijalni motivi ustanka nestali pred političkim ciljevima nacionalnog oslobođenja.” (*Ibid.*: 183).

a kada koristi izvore, Milošević to čini kao i Ekmečić, dajući potpuno povjerenje unutrašnjoj ustaničkoj percepciji.

Za razliku od “konstantnosti” Berića i Miloševića, Bratislav Teinović, koji se među različitim temama i pristupima od svih historičara iz Republike Srpske najviše bavio ustankom u 21. stoljeću, prošao je kroz dvije faze u tumačenju uzroka ustanka i u konačnici se odmakao od strogog Ekmečićevog diskursa u tom pitanju. U magistarskom radu *Velike sile i ustanici u Bosni i Hercegovini tokom 19. vijeka*⁶³ on je, koristeći poznate podatke iz literature, predstavio viđenje utjecajnih osoba iz država koje su ulazile u red velikih sila o uzrocima ustanka, ali bez direktnog opredjeljivanja koji su uzroci bili dominantni za izbijanje ustanka. U skladu s glavnom temom njegovog magistarskog rada on je zaključke usmjerio na odnos velikih sila prema ustanku u Bosni i Hercegovini, ali i općenito prema srpskim ustancima na Balkanu, koje, prema Ekmečićevom modelu, smatra jedinstvenim pokretom. U zaključku ovog teksta Teinović ustanak u Bosni i Hercegovini posmatra kao dio opće srpske borbe za slobodu od Turaka.⁶⁴ Suštinski iste teze prethodno spomenutim ponovio je i u članku *Evropska istorija na pozornici ustanaka u Bosni i Hercegovini 1804–1882.*,⁶⁵ a njih je formulisao još ranije u knjizi *Srpski ustanak u Bosni i Hercegovini*.⁶⁶ U tumačenju ustanka i njegovih uzroka u ispred spomenutim radovima bio je prisutan Ekmečićev pečat. Međutim, u novijem radu Bratislava Teinovića vidljiv je značajan zaokret u tumačenjima uzroka ustanka. On je u obimom manjoj knjizi *U susret Berlinskom kongresu*,⁶⁷ na osnovu napisa u *Srpskim novinama* i njihovim povezivanjem s poznatim u postojećoj literaturi, odlučno iznio tezu da su izbijanju ustanka u Bosni i Hercegovini značajno doprinijele politike Srbije i Austrije / Austro-Ugarske i njena težnja da priključi Bosnu i Hercegovinu. Teinović je posebno izdvojio utjecaj Austro-Ugarske na katolike i pobunjene pravoslavne trgovce na granici.⁶⁸ On na taj način pokazuje višebrojnost faktora koji su imali utjecaja na izbijanje ustanka i slojevitost naučnog problema. S novim tezama o političkom karakteru ustanka od samog njegovog početka približava se tumačenju uzroka ustanka Vase Čubrilovića i pojačava elemente teze o nacionalno-političkim uzrocima ustanka i snažnoj ulozi Srbije (tajnih organizacija) u

⁶³ Teinović, 2011.

⁶⁴ *Ibid.*: 193.

⁶⁵ *Ibid.*, 2012.

⁶⁶ *Ibid.*, 2006. Istina, iako se ipak opredjeljuje za dominantno socijalne uzroke ustanka, stiče se dojam da je Teinović i tada bio nešto otvoreniji od Berića i Miloševića. (*Ibid.*: 17)

⁶⁷ *Ibid.*, 2018.

⁶⁸ *Ibid.*: 7.

njegovom izbivanju. U tom duhu Teinović zaključuje: “Sve indicije ukazuju da su ustanak u Bosanskoj Krajini podigli srpski agitatori.”⁶⁹ U ovoj knjizi dao je doprinos i razbijanju teze o općem ustanku pokrenutom ekonomsko-socijalnim motivima, naglašavajući da su se “mnogi bosanski katolici pridružili (su se) Turcima, koji su se digli da ustanak savladaju”.⁷⁰

Od pojedinačnih radova srpskog historiografskog kruga u Bosni i Hercegovini treba izdvojiti još knjigu već ranije spomenutog Radovana Subića, *Stilman i Balkanski ustanci (1866–1878)*.⁷¹ U ovoj knjizi autor se, kako i sam piše, istraživački ne bavi uzrocima Hercegovačkog ustanka 1875, ali je, ipak, u postupku kontekstualiziranja Stilmanove aktivnosti u Hercegovini u vrijeme ustanka dao svoje ili, bolje rečeno, prihvatio ranije etablirano tumačenje uzroka ustanka u čijem središtu se nalazi ono Ekmečićevo. Subić ističe da su “uzroci ustanka duboki i da su povezani s promjenama u turskom feudalizmu koje ide sto godina unazad” te da je ustanak izraz nezadovoljstva naroda turskom upravom, ponašanjem lokalnih aga i begova, uvođenjem novih i povećavanjem starih poreza.⁷² I u tumačenju ciljeva ustanka ostao je na fonu poznatog u ispred ocijenjenoj historiografskoj literaturi.⁷³ U jednom, Subić u tumačenju ustanka prihvata tezu historičara koje su u njihovom rasvjetljivanju naglašeno povjerenje dali prenesenoj ustaničkoj perspektivi, mada se u kontekstu praćenja osnovne teme knjige mogu vidjeti i druge perspektive uzroka ustanka.

Aktuelnost teme u vremenu raspada Jugoslavije i prekomponiranja međusobnih odnosa jugoslavenskih naroda dovela je do ponovnog objavljivanja ranije publiciranih knjiga i radova koji su se bavili ustankom u Bosni i Hercegovini 1875–1878. ili njegovim kontekstom. Pored već spomenutog izdanja Ekmečićeve knjige ponovo su štampani još neki tekstovi o ustanku. Jedna takva knjiga nosi naslov *Slavno doba Hercegovine. Spomen knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875–1878*.⁷⁴ Radi se o zborniku historiografskih i publicističkih radova objavljenih u 20. stoljeću. Pisac kratkog predgovora, vjerovatno Stevo Ćosović, ističe da je ustanak najznačajniji događaj iz historije srpskog naroda i da je cilj ustanka bio oslobođenje od turske vlasti. Iako se autor predgovora ne određuje direktno prema uzrocima ustanka, iz

⁶⁹ *Ibid.*: 11.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Subić, 2016b.

⁷² *Ibid.*: 77 i fusnota 244.

⁷³ “Seljak pritiješnjen svim mogućim nedaćama stupio je u borbu s državom koja je za njega označavala i porobljivača i eksploatora i tražio svoju ekonomsku i političku slobodu.” (*Ibid.*: 77-78)

⁷⁴ Ćosović, 2005.

duha teksta se da naslutiti da ova knjiga pripada novom srpskom historiografskom diskursu koji društvene odnose u Hercegovini od ustaničkog do najnovijeg vremena posmatraju kao nepromijenjene, bez odlučnog uvažavanja razlika izazvanih dinamikom društvenih promjena. “Istorijska značenja Hercegovačkog ustanka višestruko su prepletena sa društvenim i političkim kretanjima u Hercegovini sve do današnjeg dana.”⁷⁵ Sa sličnim nakanama pojavilo se i drugo izdanje knjige *Nevesinjska puška i Hercegovački ustanak 1875–1878. godine* autora Milivoja Buhe,⁷⁶ koje inače nije nastalo na izvorima i više je namijenjeno široj čitalačkoj publici. Treba spomenuti da izdanjima s istim motivom objavljivanja moguće pripada i knjiga/zbornik ranije objavljenih radova poznatog srbijanskog historičara 19. stoljeća Vladimira Stojančevića, koji tretiraju određena pitanja iz predustaničke i ustaničke Bosne i Hercegovine. U njima se Stojančević ne bavi konkretnije uzrocima ustanka.⁷⁷

U cjelini gledano, u tumačenju uzroka ustanka u bosanskohercegovačko-srpskom historiografskom krugu uglavnom je zadržana etablirana Ekmečićeva teza o dominantno socijalno-ekonomskim uzrocima te o tome da su agrarni pokreti suština nacionalne revolucije, uz izvjesna odstupanja u novijim tumačenjima Bratislava Teinovića, u kojima se ovaj historičar približio tezi Vase Čubrilovića o dominantno političko-nacionalnim uzrocima ustanka i presudnoj ulozi Srbije u njegovom izbijanju.

Antiturski hrvatski diskurs

U bosanskohercegovačkom hrvatskom historiografsko-publicističkom krugu, znatno manjem od srpskog, idejna nit veze između historijskog naslijeđa razlika i podjela sa savremenim bosanskohercegovačkim trvenjima također je snažno prisutna. Tu je primjetan napor da se isključive zasluge za slobodarske ideje i praksu otpora turskom okupatoru i turskom ugnjetavanju ne prepuste Srbima. I u ovom krugu su uz pomoć političara, lokalnih institucija i Republike Hrvatske organizirani naučni skupovi, godišnjice sjećanja na ustanak i žrtve ustanka s prigodnim predavanjima,⁷⁸ objavljen je reprint knjige o

⁷⁵ *Ibid.*: 6.

⁷⁶ Buha, 2003. Još su ranije (1996) objavljena nova izdanja Čubrilovićeve i Ekmečićeve knjige o ustanku (Čubrilović, 1996; Ekmečić, 1996).

⁷⁷ Stojančević, 2002.

⁷⁸ Na primjer, godine 1995. održan je simpozij u Čapljini u povodu 120. godišnjice početka ustanka te prigodno podizanje spomenika na Krupi u Dračevu, gdje se svake godine 19. juna. “na dan kada je pukla prva puška na Krupi” u župnoj crkvi u Dračevu slavi (se) sv. misa za sve žrtve ustanka i sve one koji tijekom povijesti dadoše živote za slobodu hrvatskoga naroda” (Vukorep, 2009: 350). Nikola Šimić Tonin je u časopisu *Hrvatska misao* prenio sadržaj manifestacije u Dračevu te godine. “Naposlijetku,

ustanku, a napisano je i nekoliko tekstova na tematiku ustanka.⁷⁹ Važno je primijetiti da se svjetovni institucionalni historičari na prostorima sa hrvatskom većinom ne bave primarno ustankom,⁸⁰ već da su primat u obradi ove teme preuzeli svećenici-historičari i publicisti. Od starijih istraživača ustanka još uvijek je snažno prisutan Fra Andrija Nikić, koji i u 21. stoljeću “bije svoje stare bojeve protiv Turaka”, samo sada još opuštenije i otvorenije u odnosu na jugoslavensko razdoblje. On sada piše nacionalno romantičarski, skoro pjesnički. Kao i u jugoslavenskom razdoblju, i u novijim radovima Nikić svoje razumijevanje historije ustanka i uopće historije crpi dominantno iz građe katoličke svećeničke provenijencije: arhivske građe iz Rima, građe iz Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije i Biskupskog ordinarijata te arhivske građe franjevačkih samostana i objavljenih franjevačkih ljetopisa.⁸¹ U svojim novim radovima Nikić naglašava nasilje osmanskog sistema i samovolju muslimanskih zemljoposjednika, ističe da kršćani nisu imali nikakve sigurnosti te da su trpili turski zulum.⁸²

Pored Andrije Nikića, ustankom 1875–1878. se u tom krugu najviše bave Dušan Musa i Ivica Puljić. Dok je aktivnost Ivica Puljića vezana za istraživanje i prezentiranje istraživačkih rezultata, Dušan Musa je pored pisanja⁸³ i nastupa na javnim manifestacijama jako prisutan svojim organizacijskim aktivnostima, posebno kroz “Udrugu Vojvoda don Ivan Musić”. Ovo “Musićevo udruženje” je uz pomoć Općine Ljubuški i Vlade Republike Hrvatske organiziralo skup o ulozi Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878), čiji su rezultati publicirani 2009. godine.⁸⁴ Cilj skupa, Zbornika i uopće djelatnosti Udruge “Vojvoda don Ivan Musić” u predgovoru je istakao urednik Dušan Musa: “popunjavanje praznina u postojećoj literaturi o ulozi Hrvata u

---

glavni program *manifestacije Dani Hercegovačkog ustanka 2016*. započeo je svetom misom za žrtve ustanka koju je u župnoj crkvi u Dračevu predvodio don Tomislav Ljuban. Osvrt na značaj Hercegovačkog ustanka za hrvatski narod u BiH dao je fra Andrija Nikić, autor više knjiga na temu ustanka i jedan od najkompetentnijih govornika na ovu temu.” (Šimić, 2016: 161-162)

⁷⁹ Musa, R., 2014.

⁸⁰ Kao ilustracija ovakvom zaključku može poslužiti informacija da veliki naučni skup o Humu i Hercegovini kroz povijest nije posvetio značajnu pažnju ustanku. Samo se usputno na stranicama dvotomnog zbornika s ovog skupa nailazi na osvrtu o ustanku. (Lučić, 2011: 13, 30).

⁸¹ Kao ilustraciju iz bogate bibliografije ovog autora vidi: Nikić, 1977; 1995; 2002; 2009; 2010..

⁸² Kao ilustraciju prenosim izvod iz Nikićevog rada o Fra Duju Ostojiću. “U Franjevačko sjemenište stupio je na Humcu 1874. kad je u Hercegovini, zbog novih turskih zuluma, sve vrelo. Četiri razreda završio je na Humcu. ... Franjevački poglavar fra Paškal Buconjić, koji je prikupio dokumentaciju o turskim zulumima posljednjih desetljeća, tiskao je u Mostaru 1875. knjižicu *Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva* u Hercegovini na talijanskom jeziku.” (Nikić, 2010: 268).

⁸³ Svoja viđenja ustanka sumirao je u knjizi Musa, D., 2018. Vidi i njegove druge tekstove o ustanku i Ivanu Musiću u istom duhu: Musa, D., 2010; 2017.

⁸⁴ Musa, D., 2009.

Hercegovačkom ustanku i dokazivanje da je uloga Hrvata u ustanku bila važna a uloga don Ivana Musića časna i poštena”.⁸⁵ I u ovom diskursu pisca predgovora, slično srpskom historiografskom krugu, prošlost u Bosni i Hercegovini se ponavlja, a on upućuje na to da je nužno propitivati (revidirati) napisano o prošlosti. Zbornik *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.–1878.)* pokazuje koliko je toga naoko poznatog nepoznato, nejasno, još nedokučeno. Posebice ako se ima na umu da se u slučaju Bosne i Hercegovine “povijest, u ponešto izmijenjenom obliku, uglavnom ponavlja”.⁸⁶ Ipak, treba napomenuti da svi objavljeni radovi u ovom zborniku ne djeluju fokusirano u smjeru želja urednika i organizatora skupa, a neki od autora su se samo usputno dotakli pitanja ustanka i njegovih uzroka.⁸⁷ Dio autora nije iz Bosne i Hercegovine, čime njihovi radovi nisu ni trebali biti predmet moje fokusirane analize.

Već predstavljeni Andrija Nikić je očekivano bio učesnik ovog skupa. Imao je izlaganje i objavio rad *Životne (ne)prilike Hrvata u Hercegovini* polovinom XIX. stoljeća i njihovo rješavanje.⁸⁸ Analiza ovog teksta pokazuje da se Nikić nalazi na putu koji je zacrtao Musa i Udruha. On negira bilo kakav pozitivan utjecaj osmanskih reformi, pojednostavljeno prikazuje vrlo složene pojave,⁸⁹ a stavove gradi na svojim ranijim radovima, drugoj literaturi, franjevačkoj i ostaloj crkvenoj građi te franjevačkim ljetopisima. Na konkretnim mjestima gdje tumači uzroke ustanka kod Nikića dominira svećenička percepcija događaja i pojava te je uglavnom gradi na svojim ranijim radovima. U cjelini teksta Nikić dokazuje da su Hrvati povelili “jedan od najvećih ustanaka za slobodu” te da je uloga don Ivana Musića bila časna i da je djelovao

⁸⁵ “Nakon što je posao objavljivanja zbornika priveden kraju, uvjereni smo da je uloga Hrvata u ustanku bila važna, a ne sporedna i drugorazredna rola! Isto tako držimo da je uloga don Ivana Musića bila časna i poštena, a i temeljito odrađena.” (*Ibid.*: 6).

⁸⁶ *Ibid.*: 7.

⁸⁷ Na primjer, Zlatko Hasanbegović (2009) ne ulazi ozbiljno u pitanje ustanka, već se bavi uglavnom percepcijom ustanka unutar hrvatskih političko-ideoloških krugova (posebno Ante Starčevića). Slično Hasanbegoviću, Josip Vrandečić (2009) bavi se u širokim potezima diplomatskom historijom (politikom velikih sila) u doba ustanka i Istočne krize. On je indirektno u pristupnoj rečenici pokazao austrijsku ulogu u otpočinjanju ustanka: “Kada su potkraj lipnja 1875. godine ustanici kod Gabele uzvikom ‘Živio hrvatski kralj Franjo Josip’ pokrenuli Veliku istočnu krizu, oslonili su se na mutna careva obećanja izrečena za službeno, bezazleno isplaniranog posjeta Dalmaciji...” (Vrandečić, 2009: 56). Marijan Sivrić u radu o odlasku don Ivana Musića u Trebinjsku biskupiju ne bavi se ustankom, a temu je prezentirao vrlo umjereno i konkretno (Sivrić, 2009).

⁸⁸ Nikić, 2009.

⁸⁹ “I sedamdesetih godina XIX. stoljeća hercegovačko stanovništvo bilo je podijeljeno na gospodare (Turke) i podanike (raju). Raju je uglavnom činilo hrvatsko i srpsko stanovništvo. Zbog novih nameta njezin je život bio krajnje težak. Sloboda srpskog naroda u Kneževini Srbiji i Hrvata unutar Austro-Ugarske Monarhije bio je poticaj hrvatskomu i srpskom u stanovništvu pod turskom vlasti da traži svoje oslobođenje.” (*Ibid.*: 98)

u ime Hrvata. “Jedan od najvećih ustanaka za slobodu povelili su polovinom lipnja 1875. godine Hrvati donje Hercegovine. ... Mudrošću vrhunskoga diplomata i političara vojvoda don Ivan Musić štitio je i spašavao Hrvate donje Hercegovine u potpuno neprijateljskom okružju: s jedne strane bila je velika Turska Carevina. S druge strane Crna Gora koja je imala opasne pretenzije širenja do Neretve, a na trećoj strani bio je neprijateljski stav europskih država prema ustanku.”⁹⁰ Kada je riječ o uzrocima ustanka, Nikić ih traži u teškom društveno-ekonomskom položaju, bijedi, nedostatku socijalne pravde, bezrazložnom nasilju (zulumu) gospodara barbarskih Turaka,⁹¹ a posebno u starom i novonametnutom prevelikom opterećenju stanovništva. “Pod teretom uobičajenih nameta raja u Hercegovini gotovo je izdisala. No, nove daće potakle su je na otpor protiv Turaka”,⁹² mada u pristupu temi Nikić uzroke ustanka dijeli na društvenogospodarske i nacionalne.⁹³

Anđelko Mijatović je rad *Revolucionarna i borbena zbivanja u Zapadnoj Hercegovini za vrijeme Hercegovačkog ustanka (1875.–1878.)*⁹⁴ napisao na literaturi, bez arhivskih istraživanja. U odnosu prema uzrocima ustanka, koji nisu u fokusu njegovog rada, navodi “da su ustanak uzrokovale opće teške prilike u kojima je živjelo katoličko pučanstvo u zapadnoj Hercegovini te da su na njegovu sudbinu utjecali domaći i evropski čimbenici”, kao i da je “Hrvatsko katoličko pučanstvo u zapadnoj Hercegovini u drugoj polovini XIX. stoljeća bilo (je) nezadovoljno osmanskom vlašću zbog neravnopravnog položaja i opće nesigurnosti”.⁹⁵ Rad *Hercegovački ustanak (1875.–1878.) u Kreševskim samostanskim ljetopisima*⁹⁶ autora Mile Jukića ustanak promatra kroz dva do tada neobjavljena ljetopisa – fra Dominika Nedjeljka Tolića i fra Anđela Šimića. Jukić metodološki ispravno upozorava da izvori kojim su se koristili sastavljači ljetopisa nisu navedeni, osim na nekoliko mjesta, ali i tada površno (npr. iz hrvatskih novina ili “načuli” od komordžija). Tumačenje uzroka ustanka u ovom tekstu je izvjesna kombinacija autorovih navoda o teškoj ekonomskoj situaciji seljaštva i izvoda iz ljetopisa koji ukazuju na to da su uzroci ustanka turski zulom (Šunjić) te “divljačka objest Turske vlade

⁹⁰ *Ibid.*: 93.

⁹¹ *Ibid.*: 79, 87-92.

⁹² *Ibid.*: 93.

⁹³ *Ibid.*: 89.

⁹⁴ Mijatović, 2009.

⁹⁵ *Ibid.*: 125-126.

⁹⁶ Jukić, 2009.

i brutalna priko svake granice ćud jednoga od najgorijih, najbezdušnijih i najlukavijih Paša i Vezirah, Derviš Paše...”⁹⁷

Moglo bi se reći da je centralni rad ovog zbornika obiman tekst Ivice Puljića *Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku Hercegovačkih Hrvata*.⁹⁸ U cjelini teksta teze se argumentiraju negdje arhivskim izvorima, a negdje navodima iz literature. Konkretno za uzroke ustanka Puljić koristi crkvenu građu i literaturu, mada i iz literature koristi izvorne navode koji argumentiraju tezu o posebno teškom položaju Hrvata.⁹⁹ Idejno, Puljić uzdiže lik i djelo don Ivana Musića, čija je uloga, kako navodi, “u povijesnoj (je) znanosti ne samo nepravedno zanemarena nego je u velikoj mjeri iz raznih motiva najčešće pogrješno vrjednovana”.¹⁰⁰ Autor iznosi zaključak da je Musić bio “ne samo ustanički zapovjednik u ratnim djelovanjima nego, kudikamo više, vođa svoga hrvatskog naroda kojega je u jednome od najkritičnijih razdoblja u njegovoj povijesti uspješno proveo između Scile i Haribde...”.¹⁰¹ Uzroci hrvatskog ustanka su, po Puljiću, najteže i neizdržive životne prilike hrvatskog stanovništva u gabeoskoj podolini.¹⁰² Ivica Puljić indirektno osporava (Ekmečićeve) teze o dominantno socijalnim motivima ustanka pravoslavnog / srpskog stanovništva. On navodi da je jedan od glavnih uzroka ustanka katoličkog hrvatskog seljaštva donje Hercegovine dodatno poresko opterećenje, “druge daće i javni radovi koji su se svom težinom ‘okomili’ na katolike u donjoj Hercegovini, nakon što je oslabio pritisak osmanskog državnog sistema nad pravoslavnim življem u istočnoj Hercegovini, usljed pobuna i posredovanja Crne Gore”.¹⁰³

Stanislav Vukorep (*Prilog proučavanju sudbine vođa Hercegovačkog ustanka iz narodne predaje*)¹⁰⁴ piše u duhu želja urednika zbornika i Udruge, dokazujući važnu hrvatsku ulogu u ustanku i “historijsku istinu” da je prva puška u ustanku hrvatska puška.¹⁰⁵

⁹⁷ *Ibid.*: 171.

⁹⁸ Puljić, 2009.

⁹⁹ *Ibid.*: 221.

¹⁰⁰ *Ibid.*: 217.

¹⁰¹ *Ibid.*: 267.

¹⁰² “Veliki Hercegovački ustanak (1875.–1878.) podiglo je hrvatsko katoličko pučanstvo u gabeoskoj podolini koje je trpjelo najteže, pa i neizdržive, životne prilike u onodobnoj turskoj državi.” Puljić u fusnoti citira M. Ekmečića (1973, 103, bilješka 76) koji je prenio da je katolički živalj bio “pod većom presirom daća i poreza no izstočni budući da je ovaj posljednji izvojevao neke olakšica svojim čestim ustancima.” (*Ibid.*: 221).

¹⁰³ *Ibid.*: 509.

¹⁰⁴ Vukorep, 2009.

¹⁰⁵ “Većina autora o ustanku pisala je kao o zajedničkoj borbi Srba i Hrvata za oslobođenje Hercegovine pa je on prikazivan kao višenacionalni, što i jest, ali se iza te činjenice skrivala stvarna namjera Srbije

Reprint izdanje knjige Nikole Buconjića *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca* pojavilo se u ranije prezentiranom cilju ukupne djelatnosti Dušana Muse i njegove “Udruge Vojvoda don Ivan Musić”: ispravljanje stanja koje je dovelo do zanemarivanja uloge Hrvata u ustanku i osvještavanje čitalaca o povezanosti hercegovačkog ustanka i međunacionalnih sukoba u Hercegovini 90-ih godina 20. stoljeća.¹⁰⁶ Slično dominantnim tonovima u zborniku o ulozi Hrvata u Hercegovačkom ustanku i ovdje se navodi da su ustanak protiv turske okupacije i ekonomsko-socijalne nejednakosti digli hercegovački Hrvati i da su im se kasnije pridružili Srbi “u gornjoj Hercegovini i zapadnim dijelovima Bosne.”

Hrvatski historiografski krug iz Bosne i Hercegovine o ustanku je proizveo i jednu samostalnu monografiju. Radi se o publiciranoj doktorskoj disertaciji Ivica Puljića *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.–1878*,¹⁰⁷ odbranjenoj na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Puljić svoje teze gradi uglavnom na literaturi, u manjoj mjeri na putopisima i objavljenim arhivskim izvorima, te prenesenim sjećanjima. Za razliku od ispred analiziranih tekstova, u ovoj knjizi nema otvorenog povezivanja ustanka sa savremenijim dešavanjima u Bosni i Hercegovini. Kao i u spomenutom članku iz zbornika o ulozi Hrvata u Hercegovačkom ustanku Ivica Puljić navodi da su dodatno poresko opterećenje i druge teške obaveze bili jedan od glavnih uzroka ustanka katolika Hrvata donje Hercegovine. Do pojačanog poreskog opterećenja dolazi iz potrebe osmanskog sistema da nadomjesti državne prihode koji su umanjeni olakšicama datim pravoslavnom stanovništvu u istočnoj Hercegovini, a nakon pobuna i posredovanja Crne Gore. U ovoj knjizi Puljić, pored navedenih socijalno-ekonomskih uzroka ustanka, skoro u istoj ravni navodi i druge uzroke koji bi po svom karakteru pripadali nacionalno-političkim. “Uporedo sa znatnim pogoršanjem životnih prilika u donjoj Hercegovini na međunarodnom planu se sve više zaoštravalo tzv. Istočno pitanje, pitanje oslabljene Turske čime su se njoj susjedne zemlje nastojale u najvećoj mjeri okoristiti.” Pri tome posebno ističe Rusiju i Austro-Ugarsku, čija je politika naišla na plodno tlo kod katolika donje Hercegovine,

---

i Crne Gore da osvoje ove prostore. Srpska se historiografija grčevito borila da ‘nevesinjsku pušku’ proglasi početkom Hercegovačkog ustanka zbog političkih, a ne znanstvenih razloga. Trebalo je više od jednog stoljeća da se u javno mnijenje probije istina o ulozi Hrvata u ustanku, a tako i njihovih vođa koji su obilježili drugu polovinu XIX. stoljeća.” (*Ibid.*: 350)

¹⁰⁶ Musa, D., 2000. “Odnosi formirani u Hercegovačkom ustanku među narodima u Hercegovini u jednom dijelu doživjeli su svoje ponavljanje u zadnjem ratu 1991–1995.”

¹⁰⁷ Puljić, 2004a.

pritisnutih težinom poreza i drugim nasiljima.¹⁰⁸ U tom smislu povezuje izbijanje ustanka i posjetu Franje Josipa Dalmaciji, navodeći da su brojne deputacije katolika od “kralja” otvoreno tražile rat protiv Turske.¹⁰⁹ Naglašava da je ustaničko isticanje barjaka Austro-Ugarske dokaz da su ustanici “imali na umu raskinuti okove višestoljetnog turskog ropstva i priključiti donju Hercegovinu ostalim hrvatskim i katoličkim krajevima u sklopu Austro-Ugarske.”¹¹⁰ Može se reći da Puljić dosta multiperspektivno gleda na uzroke ustanka. Tu je čak prisutna i perspektiva osmanskih vlasti, koje su tvrdile da je strana agitacija glavni uzrok ustanka. Puljić, kao uostalom i krug kojem pripada, u ovoj knjizi tvrdi da je upravo hrvatski ustanak pokrenuo lavinu i otvorio veliku istočnu krizu, a Srbiju i Crnu Goru, vođene željom da se prošire na područje Bosne i Hercegovine, stavio pred svršen čin. Izostanak austrougarske pomoći, haranje osmanskih, crnogorskih i pravoslavnih ustaničkih jedinica, po Puljiću su pokolebali Hrvate katolike u njihovim ustaničkim nastojanjima.¹¹¹

Bosansko-bošnjačka reakcija na Ekmečićev diskurs

U trećem krugu bosanskohercegovačke historiografije, koji uslovno zovem bosansko-bošnjački, ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. nije jedna od centralnih tema istraživanja. Tu nije došlo ni do saradnje historioografa i politike u odnosu prema ustanku, kao što je to slučaj u dva ostala analizirana kruga. U naznačenom periodu nije bilo organiziranih naučnih skupova niti drugih javnih manifestacija fokusiranih na ovu temu, kao ni reprint izdanja ranije publiciranih knjiga. Objavljeni davno napisani rukopis Hasana Škapura više je plod slučajnosti i želje za javnim predstavljanjem jednog udruženja osmanista nego nekog smišljenog plana.¹¹² Očito da u društveno-političkom okruženju u kojem djeluje ovaj historiografski krug ustanak nije tema koja je poželjna za povezivanje prošlosti i sadašnjosti. Ipak, u ovom krugu se pojavljuje nekoliko historičara koji se na različite načine bave temom ustanka. Zajednička karakteristika im je odmak od Ekmečićevog diskursa i samog Milorada Ekmečića, koji je u društvenom okruženju ovog kruga, primarno zbog njegovog društveno-političkog angažmana u jugoslavenskoj i

¹⁰⁸ “Povijesna je istina, naprotiv, to da je među uzrocima ustanka bilo i jedno i drugo, ali uz to i niz drugih okolnosti od kojih je teško odrediti koja je odigrala veću a koja manju ulogu u izbijanju ustanka.” (*Ibid.*: 141).

¹⁰⁹ *Ibid.*: 509.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*: 510.

¹¹² Škapur, 2016.

bosanskohercegovačkoj krizi, izgubio stari prestiž i ugled. Ipak, Ekmečić je i u ovom historiografskom krugu zadržao mjesto centralnog orijentira kada je tumačenje ustanka i njegovih uzroka u pitanju.

Od starijih historičara aktivan je Galib Šljivo, koji je nastavio svoj stari posao hronološkog predstavljanja bosanskohercegovačke prošlosti 19. stoljeća uglavnom na osnovu izvještaja austrijskih / austrougarskih konzulata, štampe iz bosanskohercegovačkog okruženja i poznatog u literaturi. Njegova knjiga *Bosna i Hercegovina 1869–1878*.¹¹³ pokriva i vrijeme ustanka. Unutar spomenutog odmaka od Ekmečićevog tumačenja ustanka i njegovih uzroka smješteno je i Šljivo vidjenje. On je na osnovu pisanja novosadske *Zastave*, podataka iz Državnog arhiva u Zagrebu i poznatih navoda iz literature posredno ocijenio da su primarni uzroci ustanka u Bosni i Hercegovini nacionalno-politički, tj. srpska politika, agitacija i pomoć ustanicima iz Srbije. Šljivo je bez snažnije rasprave i komparacije čitaocu predstavio izvore koji drugačije od dominantnog Ekmečićevog diskursa svjedoče o uzrocima ustanka. Zaključio je na osnovu korištenih izvora da “Svi historijski izvori potvrđuju umiješanost Kneževine Srbije i Knjaževine Crne Gore ne samo na podstrekavanje i odbijanje poslušnosti vlastima nego i svakovrsnu pomoć koja se ogledala u slanju ratnih sredstava i vojnih stručnjaka”.¹¹⁴

Edin Radušić se u više svojih knjiga i članaka doticao tematike ustanka i šire Istočnog pitanja i istočne krize 1875–1878. godine.¹¹⁵ Međutim, ni u jednom radu centralno pitanje njegovih istraživanja nije bio ustanak, već se u svojim radovima bavio mjestom i ulogom Bosne i Hercegovine i samog ustanka u Bosni i Hercegovini u britanskoj politici, koristeći izvještaje britanskog konzulata kako bi dokazao vezu između konzularne ocjene stanja u Bosni, uzroka ustanka ili dešavanja u samom ustanku s britanskom državnom politikom na najvišem nivou. Također je koristio navode britanskog konzulata, britanskih putopisaca i britanske štampe u vremenu ustanka i prije njega, kako bi rekonstruirao različite slike Bosne i Hercegovine u britanskom javnom diskursu te njihov utjecaj na britansku politiku u Bosni i Hercegovini kao dijelu Osmanskog carstva. U jednom, Radušića više interesiraju percepcije (ili slike) i funkcija tih percepcija u evropskom javnom prostoru i međunarodnoj politici 19. stoljeća. Kako je vrijeme prolazilo, ovom metodološkom postupku je postojao posvećeniji, jasno ističući u svojim novijim radovima da se radi o percepcijama i njegovom razumijevanju kreiranih slika, a ne želji

¹¹³ Šljivo, 2016.

¹¹⁴ *Ibid.*: 442.

¹¹⁵ Radušić, 2010; 2011; 2013; 2014; 2015; 2017; 2018; 2019a, 2019b.

da se dosegne historijska istina. I u ranijim radovima je mjestimično naglašen taj postupak, ali očito nedovoljno, jer je neke autore koji vjeruju u mogućnost dosezanja (naše) historijske istine navelo na drugačije razumijevanje ideje radova u odnosu na cilj autora. Od strane nekih srpskih historičara pripisano mu je nekritičko priklanjanje (poželjnom) viđenju situacije od strane britanskih konzula i diplomata.¹¹⁶ Istina, Radušićevi radovi su šire otvorili prostor britanskom konzularnom viđenju Bosne i Hercegovine pred ustanak i u toku ustanka i učinili to viđenje mnogo vidljivijim u odnosu na druge percepcije. Posljednje dvije knjige ovog autora, izašle 2019 godine, *Bosnian Horrors* i *Dvije Bosne*,¹¹⁷ vjerovatno su izbjegle zamci korištenih izvora i različitog tumačenja autorovih ideja i ponudile ravnopravne različite perspektive bosanskohercegovačkog ustanka.

Godine 2016. objavljen je rukopis knjige Hasana Škapura *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*, koji spaja raniju jugoslavensku i novu bosanskohercegovačku historiografiju trećeg kruga. Stari je obrazac u koji je smješten ustanak i njegovi uzroci, koji u interpretativnom smislu pripadaju Ekmečićevom jugoslavenskom diskursu socijalnih revolucija, uz naglašeno promoviranje zajedničke borbe protiv stranog okupatora. S druge strane, sadržaj njegove knjige doprinosi jačoj afirmaciji osmanske državne (ili općenito muslimanske) percepcije ustanka jer je knjiga, u skladu s naslovom, fundirana na obimnoj osmanskoj izvornoj građi.

Od istraživača koji nisu smješteni ni u jedan od ovih krugova, a dali su svoj pečat, i sadržajni i metodološki, istraživanju historije ustanka treba izdvojiti Hannesa Granditsa. On je u vrijednoj knjizi *Multikonfesionalna Hercegovina*¹¹⁸ uzroke i aktere ustanka u Hercegovini smjestio u okvire rekonstruiranja lojalnosti na mikrorazini. U njegovom narativu o postupcima aktera ustanka, prije i na njegovom početku, prikazana je široka lepeza interesa i želja različitih grupa – jednima je odgovarao ustanak (npr. hajdučke bande), drugima nije (većini seoskih knezova), a motivi ustanka su isprepleteni od naslijeđenih socijalnih do političkih i međunarodno-političkih. Autor argumentirano nastupa s tezom da je obostrano nasilje strana u sukobu uz

¹¹⁶ Vidi ocjene u Vasić, 2016: 61–62; Ković, 2011: 383. Već spomenuti Samir Begović je u svom radu ukazao na mogućnost različitog interpretiranja ponuđenog u knjizi *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878.*: “U Radušićevom djelu smo evidentirali da nastupa iz bosanskohercegovačke perspektive i da pozitivno ocjenjuje one političke i strateške poteze britanske politike koji su podrazumijevali pozitivan odnos prema interesima bosanskih muslimana (ili su ih protežirali) i same Bosne i Hercegovine, što ne umanjuje vrijednost stavova, već ih samo djelomično smješta u određeni historioografski diskurs.” (Begović, 2018: 62)

¹¹⁷ Radušić, 2019a; 2019b.

¹¹⁸ Grandits, 2014.

međunarodnu instrumentalizaciju ustanka homogeniziralo ustanak.¹¹⁹ Važno je istaći da autor u cilju sagledavanja što više perspektiva, s jednakim stepenom povjerenja koristi izvore koji u klasifikaciji ranije historiografije pripadaju primarnim i sekundarnim izvorima (na primjer, prenesena sjećanja i zvanične dokumente državne administracije). Vrijedi spomenuti moderniji pristup tumačenju uzroka i djelatnosti glavnih inspiratora i protagonista ustanka Edina Hajdarpašića, iako ovaj američki historičar bosanskohercegovačkog porijekla ne pripada nijednom analiziranom krugu bosanskohercegovačke historiografije. On izbijanje ustanka, u skladu s glavnom temom knjige, smješta u kontekst srpske nacionalne politike u Bosni i Hercegovini i nacionalizacije domaćih pravoslavaca, odgovorno vodeći računa i o drugim faktorima koji su doveli do ustanka i nadomjestili slabost i neorganiziranost konkretne srpske politike u ovoj graničnoj provinciji.¹²⁰

Zaključak

Bosanskohercegovačka historiografija 21. vijeka pokazuje da su ustanak i istočna kriza (1875.-1878.), kao dio velike teme imperijalizma i nacionalizma, pojave dugog trajanja. Tokom ovog perioda pojavljuju se nove knjige i članci koji razrađuju ili značajno dodiruju temu ustanka. Dominantna značajka velikog dijela ove nove historiografije i njenih stvaralaca jest ta što su se oni manje ili više voljno smještali u nacionalni kontekst. Središnja tačka historiografije ustanka bio je Milorad Ekmečić, koji se intenzivno bavio tim tematskim okvirom u drugoj polovici 20. i prvoj polovici 21. vijeka. U svojoj opuštenijoj fazi tumačenja historijskih tema, Ekmečić je u metodološkom smislu, odabirom i obrađivanjem pojava dugog trajanja, snažno povezao ustanak u Bosni i Hercegovini 1875.-1878. ne samo sa prethodnim događajima („Srpska revolucija“ i drugi ustanci balkanskog kršćanskog seljaštva) već i s onima koji se ponavljaju u određenim intervalima sve do kraja 20. vijeka. Štaviše, u njegovom tumačenju, ustanak 1875.-1878., zajedno s drugim sličnim događajima prije i poslije njega, pripada jedinstvenoj cjelini koja predstavlja izraz pobune protiv društveno-ekonomskog sistema nejednakosti i podijeljenosti, suštinski uspostavljenog od strane osmanske (islamske) državničke ideje i prakse.

Uspostavljene društvene odnose u ovom razdoblju, koji su u konačnici rezultirali podjelom i nepovjerenjem između pripadnika različitih vjerskih i nacionalnih grupa, Ekmečić vidi kao historijske temelje podjele i međusobnog nasilja u Bosni i Hercegovini i na Balkanu s kraja 20. vijeka. Takav Ekmečićev pristup našao je plodno tlo kod nekih njegovih historiografskih sljedbenika, koji su na naučnim skupovima i okruglim stolovima, zajedno s institucionalnim vođama političkog, naučnog i kulturnog života u Republici Srpskoj, ojačali vezu između Bosanskohercegovačkog ustanka 1875.–1878. i današnjice. U tumačenju uzroka ustanka u historiografskom krugu bosanskih Srba uglavnom se zadržala Ekmečićeva teza o dominantnim socio-ekonomskim uzrocima ustanka i o agrarnim pokretima kao suštini nacionalne revolucije, s određenim izuzecima u nedavnim interpretacijama Bratislava Teinovića.

¹¹⁹ *Ibid.*: 414-430.

¹²⁰ Hajdarpašić, 2015: 105-114.

Konceptualna nit veze između historijskog naslijeđa razlika i podjela sa savremenim bosanskohercegovačkim političkim neskladima također je snažno prisutna u historiografskom (novinarskom) krugu bosanskih Hrvata. Primjetni su naponi da se zasluga za ideju i praksu otpora turskom okupatoru i ugnjetaču ne ostavi samo Srbima. U ovom poduhvatu postoji saradnja svećenika-povjesničara, publicista i političara. Kada su u pitanju uzroci ustanka, interpretacije se kreću od dominantnih društveno-ekonomskih (nepodnošljivog stanja u kojem se nalazilo hrvatsko seljaštvo, bezakonja i barbarskog nasilja) do njihove kombinacije s nacionalno-političkim i međunarodno-političkim (Puljić).

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875.-1878. nije jedna od središnjih istraživačkih tema u trećem krugu bosanske historiografije, koju uslovno nazivam bosansko-bošnjačkom. Također nije bilo saradnje između historioografa i politike u vezi s ustankom. Tokom naznačenog razdoblja nije bilo znanstvenih konferencija ili drugih javnih događaja fokusiranih na ovu temu, kao ni reprinta ranije objavljenih knjiga. Očito je da u društveno-političkom okruženju u kojem djeluje ovaj historiografski krug, ustanak nije poželjna tema koja će spojiti prošlost i sadašnjost. Ipak, u ovom se krugu pojavljuje nekoliko historičara koji se bave temom ustanka na različite načine. Njihova zajednička osobina je odstupanje od Ekmečićevog diskursa o uzrocima ustanka i od samog Milorada Ekmečića, koji je u društvenom okruženju ovog kruga izgubio svoj prijašnji prestiž i ugled, prije svega zbog svoje društveno-političke umiješanosti u jugoslavensku i bosansku krizu. Ekmečić je, međutim, i u ovom krugu zadržao svoju poziciju centralne referentne tačke u tumačenju ustanka i njegovih uzroka.

Question of the Uprising of 1875–1878. in Bosnian historiography: between historical truth and multiperspectivity

Conclusion

Bosnian-Herzegovinian historiography of the 21st century shows that the uprising and the eastern crisis (1875–1878), as part of the great theme of imperialism and nationalism, are phenomena of long duration. During this period, new books and articles appear that elaborate or significantly touch the uprising. The dominant feature of much of this new historiography and its creators is that they were more or less willingly placed in a national context. The central point of historiography on the uprising has been Milorad Ekmečić, who intensively dealt with this thematic framework in the second half of the 20th and the first half of the 21st century. In his more relaxed phase of interpreting historical themes, Ekmečić, in methodological terms, selecting and processing phenomena of long duration, strongly connected the uprising in Bosnia and Herzegovina 1875–1878 not only with previous events (the “Serbian Revolution” and other uprisings of the Balkan Christian peasantry) but also with those that recur at certain intervals until the end of the 20th century. Moreover, in his interpretation, the uprising of 1875–1878, together with other similar events, before and after it, belongs to one whole that is an expression of revolt against the socio-economic system of inequality and

division, essentially established by the Ottoman (Islamic) state idea and practice. Established social relations during this period, which ultimately resulted in the division and distrust of members of different religious and national groups, Ekmečić saw as the historical foundations of division and mutual violence in Bosnia and Herzegovina and the Balkans at the end of the 20th century. Such Ekmečić's approach found fertile ground among some of his historiographical followers, who at scientific conferences and round tables, together with institutional leaders of political, scientific and cultural life in Republika Srpska, strengthened the link between the Bosnian-Herzegovina uprising 1875–1878 and the present. In interpreting the causes of the uprising in the Bosnian-Serbian historiographic circle, Ekmečić's thesis on the dominant socio-economic causes of the uprising and on agrarian movements as the essence of the national revolution has been largely retained, with some exception in recent interpretations of Bratislav Teinović.

The conceptual thread of the link between the historical legacy of differences and division with contemporary Bosnian-Herzegovinian political disagreements is also strongly present in the Bosnian-Croatian historiographical (journalistic) circle. There has been a noticeable effort not to leave the merit for idea and practice of resistance to the Turkish occupier and oppressor only to the Serbs. In this endeavor there is a collaboration of priests-historians, publicists and politicians. In relation to the causes of the uprising, the interpretations range from the dominant socio-economic (unbearable state of the Croatian peasantry, lawlessness and barbaric violence) to their combination with national-political and international-political (Puljić).

The uprising in Bosnia and Herzegovina 1875–1878 is not one of the central research topics in the third circle of Bosnian historiography, which I conditionally call Bosnian-Bosniak. There was also no collaboration between historiographers and politics in relation to the uprising. There were no scientific conferences or other public events focused on this topic during the period indicated, as well as reprints of previously published books. Obviously, in the socio-political environment in which this historiographic circle operates, uprising is not a topic that is desirable to connect the past and the present. Nevertheless, several historians who deal with the subject of the uprising in different ways appear in this circle. Their common feature is their departure from Ekmečić's discourse on the causes of the uprising and Milorad Ekmečić himself, who lost his old prestige and reputation in the social environment of this circle, primarily because of his socio-political involvement in the Yugoslav and Bosnian crises. However, Ekmečić has maintained his position as the central point of reference in this circle as well, when interpreting the uprising and its causes.

Literatura

- Aličić, A. (2000) Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, *Prilozi* 29, 111-116. ISSN 0350 1159. Institut za istoriju u Sarajevu.
- Begović, S. (2018) *Odnos jugoslavenske i bosanskohercegovačke historiografije prema pitanju uloge i značaja bosanskih muslimana u Velikoj istočnoj krizi (završni diplomski rad)*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Berić, D. (1979) Pogled na literaturu o otporu austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini, u: Ekmečić, M. (ur.), *Naučni skup Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978.* (365-385), Posebna izdanja 43, Odjeljenje društvenih nauka 48, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

- Berić, D. (1994) *Ustanak u Hercegovini 1852–1862*, Srpska akademija nauka i umetnosti – Udruženje Srba iz Hercegovine u Vojvodini, Beograd – Novi Sad.
- Berić, D. (1995) Početak Hercegovačkog ustanka 1875. godine, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* I, Beograd, 203-234. ISSN 0354-9561. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Berić, D. (1988) Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u najnovijoj jugoslovenskoj historiografiji, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 37, Novi Sad, 183-200. Matica Srpska.
- Berić, D. (2000) *Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848–1878*, Gutenbergova galaksija, Beograd.
- Berić, D. (2004) Odnos veza između Prvog srpskog ustanka i ustanka u Hercegovini 1852–1862. i 1875–1878., u: Kuzmanović, R. (ur.). *Srpska revolucija 1804–1815. i Bosna i Hercegovina. Zbornik radova*, Naučni skupovi VI, Odjeljenje društvenih nauka 8, AN-URS, Banja Luka.
- Berić, D. (2006a) Predgovor, u: Beriće, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878*. (15-31), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Berić, D. (ur.) (2006b) *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Branković, B. M. i Milošević, B. (2016) Predgovor, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (7-13), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Branković, B. M. (2016) Mitropolit Mihailo i ustanak Srba u Bosni 1875–1878. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (33-43), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Buha, M. (2003) *Nevesinjska puška i Hercegovački ustanak 1875–1878. godine*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo.
- Čubrilović, V. (1996) *Bosanski ustanak 1875–1878*, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ – Balkanološki institut SANU, Beograd.
- Ćosović, S. (ur.) (2005) *Slavno doba Hercegovine. Spomen knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875–1878*, Svet knjige. Beograd.
- Đuran, G. (2016) Pravci razvitka tursko-osmanskog feudalizma u Bosni u 19. vijeku, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (137-149), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Ekmečić, M. (1973) *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Ekmečić, M. (1988) Bibliografija radova Milorada Ekmečića, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXXIX, 25-33. ISSN 0350-1981, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Ekmečić, M. (1995) Predgovor, *Zbornik za Istoriju Bosne i Hercegovine* I, Beograd, 1-3. ISSN 0354-9561, Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Ekmečić, M. (1996) *Ustanak u Bosni 1875 – 1878*, Treće izmenjeno izdanje, Službeni list SRJ, Beograd.
- Ekmečić, M. (2008) *Dugo kretanje između klanja i oranja – Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Grandits, H. (2014) *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo.

- Hajdarpašić, E. (2015) *Whose Bosnia? Nationalism and Political imagination in the Balkans 1840–1914*, Cornell University Press, Ithaca – London.
- Hasanbegović, Z. (2009) Hrvatske nacionalno-integracijske ideologije i Istočno pitanje u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (39-54), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Jukić, M. (2009) Hercegovački ustanak (1875.–1878.) u Kreševskim samostanskim ljetopisima, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (167-196), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Kos, A. (2006) Mihajlo Ljubibratić – vođa Hercegovačkog ustanka, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878.* (55-78), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Ković, M. (2011) Britanci i Hadžilojina revolucija: konzul Edvard Frimen o pobuni i okupaciji Sarajeva 1878. godine, *Mešovita građa* 32, Beograd, 381-414. ISSN 0350-5650, Istorijski institut Beograd.
- Kraljačić, T. (1988) Naučno djelo Milorada Ekmečića, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXIX*, Sarajevo, 7-12. ISSN 0350-1981, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Lučić, I. (ur.) (2011) *Hum i Hercegovina kroz povijest, Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa*, I–II, Hrvatski Institut za povijest, Zagreb.
- Lužija, S. (2016) Bečki list Neue Freie Presse o pitanju Bosne i Hercegovine na Berlinskom kongresu, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (125-135), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Ekmečić, M. (1973) *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Maksimović, V. (2016) Jozef Holoček – svjedok Hercegovačkog ustanka i crnogorskih ratovanja (1875–1876), u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (5-45), SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Maksin, J. i Lolić, A. (1979), *Bibliografija jugoslovenske literature o Velikoj istočnoj krizi 1875–1878, Vol. I, 1875–1978*, Građa 20. Istorijski institut Beograd – Prosveta Beograd, Beograd.
- Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.) (2016) *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878*, SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Mijatović, A. (2009) Revolucionarna i borbena zbivanja u Zapadnoj Hercegovini za vrijeme Hercegovačkog ustanka (1875.–1878.), u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (125-166), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Mikavica, D. (2016) Hercegovački ustanak i Istočno pitanje u svetlu politike srpskih liberala u Austrougarskoj 1875–1878, u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (47-86), SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Mikić, Đ. (2006) Bogatstvo istorije u pismu krajiških ustanika hercegovačkim ustanicima od 24. septembra 1875. godine, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878.* (78-94), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.

- Milošević, B. (2012) Svetozar Miletić i ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. godine, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* IV (4), 131-141. ISSN 1840-4626, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Milošević, B. (2016a) Srpsko sveštenstvo i oslobodilački pokreti Srba u Bosni u posljednjem vijeku turske uprave, u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (113-134), SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Milošević, B. (2016b) Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini u posljednjem vijeku osmanske uprave, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (15-31), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Milošević, B. (2018) Oslobodilački pokreti i ideja južnoslovenskog jedinstva u Bosni i Hercegovini, u: Bronza, B., Beštić-Bronza, S., Branković, B. M. i Milošević, B. (ur.), *Istorija jugoslovenske ideje 1500–1918*. (173-248), NUBL – Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka.
- Milutinović, Lj. (2016) Nevesinjska puška u epskoj pjesmi, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (161-186), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Musa, D. (2000) Pobudne napomene, u: Buconjić, N. *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Humska zemlja, Stolac.
- Musa, D. (ur.) (2009) *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova*, Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Musa, D. (2010) Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku, *Suvremena pitanja: časopis za prosvjetu i kulturu* 5 (10), Mostar, 156-159. ISSN 1840-1252, Matica hrvatska.
- Musa, D. (2017) Hercegovački ustanak i stolački dani vojvode don Ivana Musića: otrgnuto od zaborava i krivotvorina, *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* XV (15), Stolac, 35-71. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Musa, D. (2018) *Hercegovački ustanak 1875.–1878: akteri, istine i zablude*, Rabic, Sarajevo.
- Musa, R. (2014) *Vojvoda don Ivan Musić: Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875.–1878. godine i pjesme lepeničko-kreševsko-fojničkog kraja*, HKD Napredak, Kiseljak.
- Nikić, A. (1977) Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora, u: (ur. Ćemerlić, Hamdija). *Međunarodni naučni skup povodom: 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, Vol I, (str. 315-332). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- Nikić, A. (1995) *Hercegovački ustanak 1875*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar.
- Nikić, A. (2002) *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar.
- Nikić, A. (2009) Životne (ne)prilike Hrvata u Hercegovini polovinom 19. stoljeća i njihovo rješavanje, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (75-104), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Nikić, A. (2010) Fra Dujo Ostojić (1863.–1938.) i njegov “Domaći liečnik – Medicus Domesticus”, *Acta medico-historica Adriatica* 8 (2), 267-274. ISSN 1334-4366, Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture.
- Opčić, P. (2006) Srbija i bosanskohercegovački ustanak, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878*. (85-106), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.

- Ožegović, N. (2016) Britansko javno mnjenje i Velika istočna kriza, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, Zbornik radova (151-159), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Pilipović, R. (2016) Ustanički pokreti kod Srba u severoistočnoj Bosni 1875–1876. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, Zbornik radova (65-75), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Puljić, I. (2004a) *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.–1878.*, Humski zbornik VII, Dubrovnik – Neum.
- Puljić, I. (2004b) Nove spoznaje o Hrvatima u Hercegovačkom ustanku (1875.–1878.), *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* II (2), Stolac, 7-24. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Puljić, I. (2009) Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku Hercegovačkih Hrvata, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (217-272), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Puljić, I. (2013) Don Stjepan Putica tribun i zaštitnik dubravsko-stolačkih Hrvata katolika tijekom Hercegovačkog ustanka 1875.–1878. godine, *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* XI (11), Stolac, 131-143. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Puljić, I. (2017) Vojvodina Donja Hercegovina (zanemarena pa zaboravljena), *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* XV (15), Stolac, 11-33. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Radušić, E. (2010) Uloga Velike Britanije u promjeni državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine 1878. godine, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XIV (1), Sarajevo, 263-280. ISSN 2303-6974. Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Radušić, E. (2011) The Ottoman wrong horse? – The Question of Bosnia and Herzegovina in the last phase of the Eastern Crisis, u: Hakan, Y. M. i Sluglett, P. (ur.), *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, University of Utah Press.
- Radušić, E. (2013) *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Radušić, E. (2014) Suživot ili mržnja i podjela (Britanci o bosanskom društvu potkraj osmanske vlasti), *Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana* 63–64, 97-113. ISSN 0354-5342, Udruženje Almanah.
- Radušić, E. (2015) Shaping British public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern Crisis 1875–1878, u: Mahir, A. i Metin, U. (ur.), *Bosnia and Herzegovina – Common History and Multicultural Atmosphere in the Balkans* (176-186), International Balkan Annual Conference, Istanbul.
- Radušić, E. (2017) The contrasting image of ottoman rule and Muslims in Bosnia built in Britain during the late ottoman period, u: Aşkin, K. (ur.), *Uluslararası Balkan tarihi ve kültürü sempozyumu: 6–8 ekim 2016: bildiriler. Cilt 2.* (333-341), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları., Pozitif Matbaa, Ankara.
- Radušić, E. (2018) Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam, *Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija* V, 239-256. ISSN 2303-6974, Filozofski Fakultet u Sarajevu.
- Radušić, E. (2019a) “Bosnian horrors”: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo.

- Radušić, E. (2019b) *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa* (e-izdanje), Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Sivrić, M. (2009) Odlazak don Ivana Musića u Trebinjsku biskupiju, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (109-124), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Skoko, S. (2006) Napad Hercegovačkih ustanika i crnogorskih jajoša na Nevesinje 29. avgusta 1875, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878.* (35-54), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Stojančević, V. (2002) *Iz Istorije Srba u Bosni i Hercegovini*, Gutenbergova Galaksija, Beograd.
- Subić, R. (2016a) Gledston i Velika Istočna kriza (1875–1878), u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (211-232), SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Subić, R. (2016b) *Stilman i Balkanski ustanci (1866–1878)*, Pheniks Press, Beograd.
- Subić, R. (2016c) Strani putopisci o “vođi” Hercegovačkog ustanka Mići Ljubibratiću, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (113-123), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Šehić, N. (1977) Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. u jugoslovenskoj istoriografiji u posljednjih deset godina (1965–1975), u: Ćemerlić, H. (ur.), *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, Sarajevo – Ilidža, 1–3. oktobra 1975., Vol. II* (str. 7-18), Posebna izdanja 30, Odjeljenje društvenih nauka 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Šimić, N. T. (2016) Dani Hercegovačkog ustanka, *Hrvatska misao: tromjesečnik za umjetnost i znanost* 20, (2/3, n. s. sv. 56), Zagreb, 161-162. ISSN 1028-2246, Matica hrvatska.
- Škapur, H. (2016) *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*, Udruženje “Centar za osmanističke studije”, Sarajevo.
- Šljivo, G. (2016) *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Planjax, Tešanj.
- Teinović, B. (2006) *Srpski ustanak u Bosni 1875–1878*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka.
- Teinović, B. (2008a) *Velike sile i ustanci u Bosni i Hercegovini tokom XIX vijeka*, magistarski rad, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Teinović, B. (2008b) *Hladno oružje iz osmansko-turskog perioda u Muzeju Republike Srpske, Katalog muzejske zbirke, I*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka.
- Teinović, B. (2018) *U susret Berlinskom kongresu, 140 godina od kraja srpskog ustanka, Berlinskog kongresa i austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878–2018)*, Muzej Republike Srpske. Banja Luka.
- Teinović, B. (2009) Pop Vasilije Vajan Kovačević (1844–1896) i njegovo svjedočanstvo iz srpskog ustanka u Bosni 1875–1878, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* I (1), 443-451. ISSN 1840-4626, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Teinović, B. (2010a) Važnija domaća literatura i istoriografija o ustanku u Bosni 1875–1878. Godine, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* II (2), 601-614. ISSN 1840-4626. Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Teinović, B. (2010b) Zastave i grbovi ustanika u Bosni 1875–1878. godine, *Vesnik* 37, Beograd, 155-163. ISSN 0067-5660, Vojni Muzej.

- Teinović, B. (2012) Evropska istorija na pozornici ustanaka u Bosni i Hercegovini 1804–1882, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* VII, Beograd, 135-150. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Teinović, B. (2013) Zaboravljeno ime iz ustanka u Bosni 1875. godine: Dušan Vučković, kraći životopis sa komentarom, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* V (5), 601-614. ISSN 1840-4626, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Teinović, B. (2018) Snabdijevanje ustanika u Bosni, *Vojno-istorijski glasnik* 1, 47-70. ISSN 0042-8442, Institut za strategijska istraživanja.
- Tepić, I. (1983) Osnovna dostignuća i problemi historiografije u izučavanju istorije Bosne i Hercegovine od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije 1878. godine, u: Filipović, N. (ur.), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* (55-66), Posebna izdanja LXV, Odjeljenje društvenih nauka 12, ANUBiH, Sarajevo.
- Tepić, I. (1988) *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856–1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Urić, N. (2016) Vaso Vidović – politički vođa Bosanskog ustanka 1875–78. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (77-111), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Vasić, D. (2016) Muslimansko/bošnjačka historiografija o ustanku Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (45-63), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Vrandečić, J. (2009) Velike sile i hercegovačko-bosanski ustanak, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (55-71), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Vukorep, S. (2009) Prilog proučavanju sudbine vođa Hercegovačkog ustanka iz narodne predaje, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (349-364), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Vulić, S. M. (2016) Konzularna misija u Hercegovini 1875. godine, u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.) *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (135-149), SPKD Prosvjeta, Gacko.